

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCE

Сулайманова Д.К.

**КЫРГЫЗСТАНДА АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУНУН
ДЕҢГЭЭЛИН БААЛОО**

Сулайманова Д.К.

**ОЦЕНКА УРОВНЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
В КЫРГЫЗСТАНЕ**

D.K. Sulaimanova

ASSESSMENT OF THE LEVEL OF FOOD SECURITY IN KYRGYZSTAN

УДК: 338.439.63(053.3)

Бул макалада Кыргызстанда азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу боюнча көйгөйлөр жана аны чечүү жолдору каралган. Ошондой эле мамлекеттин негизги азык-түлүктөр боюнча азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоо, анализ жүргүзүү, статистикалык маалыматтар камтылган.

Негизги сөздөр: азык-түлүк, коопсуздук, керектөө, өндүрүш, айыл чарба.

В этой статье рассмотрены проблемы продовольственной безопасности в Кыргызстане и пути его решения. А также оценка уровня продовольственной независимости страны по основным продуктам питания, введены анализы и статистические данные.

Ключевые слова: продовольствие, безопасность, потребление, производство, сельское хозяйство.

In this article problems of food security in Kyrgyzstan and a way of his decision are considered. And also an assessment of level of food independence of the country on the main food, analyses and statistical data are entered.

Key words: food, safety, consumption, production, agriculture

Айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өнүгүүсүн, чарба жүргүзүүчү субъекттин жаныланып өнүгүүгө багытталган ишмердүүлүктү уюштурууда, оптималдуу бөлүштүрүүнү динамикалык түрдө колдой алуу жөндөмү катары аныктоого болот. Калкты сапаттуу тамак-аш азыктары менен камсыз кылуу, мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун колдоо максатында, айлана-чөйрөгө жана экологияга зыян келтирбей, өндүрүштүн социалдык жана экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу болуп эсептелет.

Азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин баалоо практикалык ишмердүүлүктө колдонулуучу индикаторлорду эсепке алуу менен иш жүзүнө ашат. Алар төмөнкү факторлордон турат: адамдын рационунун суткалык жана энергетикалык баалуулугу; тамак-аш азыктарынын ар бир түрүн керектөөнүн жеткиликтүүлүк деңгээли; мамлекеттик ресурстарда сакталган

дандын камдуулугунун жеткиликтүүлүк деңгээли; тамак-аш азыктарынын экономикалык жеткиликтүүлүгү; кээ бир тамак-аш азыктарынын ички базардагы сыйымдуулугу; айрым тамак-аш азыктар боюнча азык-түлүк көз-карандысыздыгынын деңгээли; камдалган ичүүчү таза суунун жеткиликтүүлүк деңгээли [2].

Доктринага ылайык көрсөткүч төмөнкүдөй эсептелинет: импорттук азыктарды керектөө, сакталган азыктардын өсүүсүн эсепке алуу менен анын товардык ресурстарынын (өздүк өндүрүлгөн жана импорттолгон) катышына салыштырылат.

Айрым тамак-аш азыктары боюнча азык-түлүк көз карандысыздыгынын (АТК) деңгээли төмөнкү формула менен эсептелинет:

$$АТК = (\Theta К / \Theta \Theta) * 100\% \quad (1)$$

мында $\Theta К$ – өндүрүүнүн көлөмү + камдалган азыктын өзгөрүүсү (жыл башындагы камдоо – жыл аягындагы камдоо); $\Theta \Theta$ – өлкө ичиндеги өздүк өндүрүүнү керектөөнүн көлөмү.

Эгерде өндүрүүнүн көлөмү (камдалган азыктарды эсепке алганда) керектөөнүн көлөмүнөн чоң болсо, анда азык-түлүк көз карандысыздыгына жетиштик деп эсептөөгө болот. Сунушталган коэффициент ички керектөөнүн кандай көлөмүн өздүк өндүрүүнүн эсебинен камсыздоого болоорун эсепке алат. Салтка айланып калган эсептөөлөрдө сыртка чыгарылып жаткан өндүрүүнүн бөлүгүн эсепке албаган көрсөткүчтү алышат. Кыргызстанда мындай эсептөөлөрдүн натыйжасында, ашыкча өндүрүү болгон учурда деле азык түлүк көз карандысыздыгынын көрсөткүчү 100% дан кем болот.

Азык-түлүк коопсуздугунун негизги максаттуу индикатору болуп, медициналык ченемдерге ылайык, Кыргызстанда калктын адам башына тамак-аш азыктарын керектөөсүн рационалдуу ченемге жеткирүү деңгээли саналат. Тамактануу рационунун

сапатын баалоо үчүн май жана углеводдордун энергетикалык жана азыктык түзүмүн аныктоо керек [2].

Бул учурда кирешенин бардык суммасы (айлык акы же пенсиянын) айрым бир азыктардын баасына бөлүнөт, б.а., бул сумманын бардыгы чай, гүрүч, эт ж.б. азыктардын килограммдарына өткөрүлөт, андан кийин тамак-аш азыктарын сатып алуу мүмкүнчүлүгү аныкталат.

1-таблица

Ресурстар жана данды пайдалануу (мин/тонна)

Ресурстар	Жылдар				
	2009	2010	2011	2012	2013
Жыл башына камдалганы	1236,8	1654,2	1453,8	1295,6	1206,2
Өндүрүлгөнү (иштетилгенден кийин)	1929,2	1583,8	1580,7	1438,3	1813,0
Импорт	585,2	436,0	532,0	684,7	625,5
Бардыгы	3751,2	3674,0	3566,5	3418,6	3644,7
Пайдалануу					
Өндүрүүнү керектөө	986,5	1086,9	1114,3	1067,5	1119,2
Жоготуулар	66,2	63,6	61,8	59,2	63,2
Өздүк керектөө	976,9	991,7	999,3	1003,6	1040,4
Экспорт	67,4	78,0	95,5	76,1	75,4
Жыл аягына камдалганы	1654,2	1463,8	1295,6	1206,2	1346,5

Булагы: “Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы” журналынын негизинде автор тарабынан түзүлдү [4].

1-таблицанын маалыматтарын эсепке алып, (1) формуланын негизинде дан азыктары боюнча азык-түлүк көз карандысыздыгын аныктайбыз. Дан азыктары үчүн 2009-2013-жылдардагы азык-түлүк көз карандысыздыгы тиешелүү түрдө 77%; 85,3%; 82,7%; 73,5%; 77,4%га барабар.

Ушундай эле жол менен, (1) формуланын негизинде картошка боюнча азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээлин аныктайбыз. 2009-2013-жылдар үчүн АТК тиешелүү түрдө 134,8%; 132,4%; 131,6%; 129,2%; 130,4%га барабар. Бул көрсөткүчтөр азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин өздүк өндүрүүнүн негизинде камсыз кылууга боло тургандыгын көрсөтүп турат.

Азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин Доктринанын көрсөткүч чектөөсү боюнча аныктаганыбызда картошка 95%дан кем болбоосу зарыл болуу. Демек 2009-жылдан 2013-жылга чейинки аралыкта керектөөнүн көлөмү азык-түлүк коопсуздугун канааттандырат, б.а. картошка боюнча Кыргызстанда анализденип жаткан жылдар үчүн толук көз карандысыздык камсыздалган.

Эми жашылча жана бакча өсүмдүктөрү боюнча азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин аныктайбыз. Эсептөөлөрдүн негизинде 2009-2013-жылдар үчүн азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээли тие-

шелүү түрдө 115,5%; 129,5%; 114,3%; 139,4%; 115,4%га барабар.

Доктринага ылайык, жашылча жана бакча өсүмдүктөрү боюнча чектик көрсөткүч чеги 95%дан кем болбошу керек. Эсептөөлөр көрсөткөндөй, 2009-2013-жылдар аралыгындагы бардык көрсөткүчтөр 95%дан жогору, демек, азык-түлүк көз карандысыздыгы аткарылып жатат.

Ушул эле жол менен эт жана эт азыктары боюнча азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээлин аныктайбыз. 2009-2013-жылдар аралыгындагы АТК тиешелүү түрдө 93,4%; 93,4%; 93,4; 97,3%; 98%ды түздү. Көрүнүп тургандай, 2009-2011-жылдар ичинде азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээли 93,4%га барабар болуу менен өзгөрүүсүз калган, 2012-жылдан баштап 98%га чейин өсүү болгон. Доктринага ылайык, эт жана эт азыктары боюнча чектик көрсөткүч 90%дан кем болбошу керек, анализденип жаткан жылдар үчүн көрсөткүчтөрүбүз 90%дан жогору болуп турат. Демек азык-түлүк коопсуздугу камсыздалды.

Мал чарбачылыгын оптималдуу туруктуу өнүктүрүү төмөнкү багыттар боюнча аткарылышы керек:

- салым катарында берилген капиталдын натыйжалуу кайтарымы боло турган деңгээлде, азык-түлүк сырьёго болгон керектөөнү канааттандыруучу көлөмдөгү, сапаттуу, экологиялык таза этти өндүрүү;
- ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды колдонуу менен өндүрүштүн негизги факторлорун рационалдуу пайдалануу;

- айыл-чарба уюмдарынын өз булактарынын эсебинен толук кандуу жем базасын түзүү.

Сүт өндүрүүнүн экономикалык коопсуздугу бардык негизги элементтердин туруктуулугун жана стабилдүүлүгүн камсыздоого мүмкүндүк берүүчү, тамак-аш өнөр жайынын аталган тармагынын чарба жүргүзүүчү субъекттеринин натыйжалуу жана динамикалуу өнүгүүсүн камсыз кылуу максатында, өндүрүштүк циклдин бардык кадамдарында болуп туруучу стабилдүүлүктү бузуучу, сырткы жана ички факторлорго өз убагында жооп бере ала турган ишканалардын чарбачылык тутумунун абалын түшүндүрөт.

Жогоруда айтылгандардын негизинде сүт өндүрүүнүн экономикалык коопсуздугун сырьёлук, материалдык-техникалык, адистик, инвестициялык, экологиялык жана каржылык коопсуздук сыяктуу элементтерден турган тутум катары кароо зарыл. Булардын ар бири тигил же бул даражада сүт өндүрүүнүн бүтүндөй абалына орчундуу таасир тийгизет. Ушуга байланыштуу, чарба жүргүзүүчү субъекттердин экономикалык коопсуздук деңгээлин мүнөздөөчү индикатор-көрсөткүчтөрдү талдоону ишке ашыруубуз зарыл.

Азыркы этапта медициналык ченемге ылайык келүүчү сүт азыктарын өздүк өндүрүүнүн натыйжасында өздүк камсыздануу 50-60% ды гана түзөт. Сүт жана сүт азыктары мамлекеттеги суроо-талапты канааттандыра албагандыктан, башка чет мамлекеттерден кургак сүт, каймак, май түрүндө импорттолу

келинип жатат. (1) формуланын негизинде талдоо жүргүзүлүп жаткан ар бир жыл үчүн АТКны аныктайбыз.

2-таблица

Сүт жана сүт азыктары боюнча азык-түлүк көз карандылыгы (миң/тонна)

	2009	2010	2011	2012	2013
ӨК	1301,6	1259,8	1357,0	1359,2	1398,6
ӨӨ	1229,3	1235,3	1252,9	1265,4	1297,5
АТК	105,9%	110,0%	108,3%	107,4%	107,8%

Сүт жана сүт азыктары үчүн Доктринада белгиленген азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээли 90%. 2009-жылдан 2010-жылга карай 105,9%дан 110%га чейин өсү, 2010-жылдан 2012-жылга карата 107,4%га чейин төмөндөдү, ал эми 2012-жылдан бери жыл сайын туруктуу, бирок жай темпте өсүү тенденциясы байкалат. Бул маалыматтардын баары азык-түлүк көз карандысыздыгы камсыздалып жатканын көрсөтүп турат.

Республиканын калкын жумуртка менен камсыз болуу абалын изилдөө максатында (1) формулага таянып, азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээлин аныктайбыз. Анда анализденип жаткан жылдар үчүн азык-түлүк көз карандысыздыгынын деңгээли тиешелүү түрдө 89,6%; 86,9%; 86,7%; 89,2%; 92,9%га барабар. Өздүк өндүрүү жумуртка боюнча азык-түлүк көз карандысыздыгын камсыздай албайт.

Кыргыз Республикасы Рим Декларациясынын алкагында азык-түлүк коопсуздугун камсыздоо милдеттемесин алган. Ага ылайык импорттолуучу азыктын үлүшү жалпы азыктардын көлөмүндө 16% дан ашпоосу керек. Бул коопсуздук деңгээли деп аталат. Бирок бүгүнкү күндө азык-түлүктүн импорту жалпы керектөөнүн 25% на жакын болуп жатат.

3-таблица

Кыргызстандын негизги тамак-аш азыктары боюнча азык-түлүк көз карандысыздыгы (% менен)

Жылдар	Тамак-аш көз-карандысыздыгынын деңгээли			
	Дан (>95%)	Картофель (>95%)	Эт жана эт азыктары (>85%)	Сүт жана сүт азыктары (>90%)
2009	77,4	134,8	93,8	105,9
2010	85,8	132,4	93,4	110,0
2011	82,2	131,6	93,5	108,3
2012	73,5	129,2	97,3	107,4
2013	77,4	130,4	105,8	107,9

3-таблицадан көрүнүп тургандай, дандан башкасы (картошка, эт жана эт азыктары, сүт жана сүт азыктары) медициналык ченемди камсыздай алат.

Биздин оюбузча Агроөнөржай комплексинин (АӨЖК) экономикалык коопсуздугу – бул “Өндүрүш каражаттары менен камсыз кылуу → айыл чарба азыктарын кайра өндүрүү → азык-түлүктү сатуу →

керектөө” чынжырчасында оптималдуу түрдөгү өз ара аракеттенүү болуп саналат.

АӨЖКнын экономикалык коопсуздугунун тутумун ишке ашыруу – бул азык-түлүктүн зарыл болгон түрлөрү менен жетиштүү көлөмдө, тиешелүү сапатта жана ассортиментте камсыз кылуу, ошондой эле АӨЖКнын өлкөнүн экономикасындагы өсүүсү жана АӨЖКнын бардык чөйрөлөрүндөгү кеңейтилген кайра иштетүү жараяндары болуп саналат [1].

Тамак-аш өнөр жай ишканалары тарабынан иштелип чыккан азык-түлүктүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу маселесин чечүү максатында социалдык маанилүү тамак-аш азыктарына карата импортторду алмаштырууну камсыздоо үчүн шарттарды түзүү жана экспорттук потенциалды күчөтүү зарыл. Ишке ашырылышы зарыл болгон ишчаралар:

-башкаруунун заманбап ыкмаларын киргизүү менен азык-түлүк сырьёлорун жана тамак-аш азыктарын кайра иштетүү, транспорттоо жана сактоо этаптарында алардын сапатынын жана коопсуздугунун көрсөткүчтөрүн интегралдык көзөмөлдөө тутумун киргизүү;

-азык-түлүктүн сапатын, коопсуздугун камсыздоочу, сакталуу мөөнөтүн узартуучу, биологиялык жактан ажырап, жок болуп кетүүчү тангактоолор менен камсыздоо, микробго каршы кошулмалары бар жаңы тангак материалдарын жасоо жана өндүрүшкө киргизүү;

-экономиканын талаптарын эсепке алуу менен заманбап квалификациялуу адистерди даярдоо;

-адамзаттын жашоо жөндөмүнө пайдалуу, атаандаштыкка жөндөмдүү, керектүү өлчөмдө, азык-түлүк коопсуздугун, экономикалык өсүүнү жана калктын социалдык жыргалчылыгын камсыз кылуу үчүн зарыл болгон негизги азык-түлүктү өндүрүү;

-энергетикалык баалуулугу менен гана теңделген азыктар менен эле эмес, микроэлементтер жана витаминдерге бай болгон тамак-аш азыктары менен такмактануунун жогорку деңгээлине өтүү талабын аткаруу.

Адабияттар:

1. Кулагина Н.А. Методические аспекты разработки стратегии экономической безопасности АПК // Экономика сельского хозяйства России. - 2011, №10. -С. 41-48.
2. Маматурдиев Г.М., Кыбыраев А. О. Совершенствование денежных доходов домашних хозяйств в Кыргызстане. Международное научное издание Современные фундаментальные и прикладные исследования. - М, 2015. - №2 (17). - С. 62-73.
3. Статистический ежегодник Кыргызской Республики. - Бишкек, 2014.
4. Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2009-2013гг. // Годовая публикация. - Бишкек, 2014.
5. Алтухов А.И. Продовольственная безопасность страны: проблемы и возможные пути их решения // Экономика региона. Приложение к №2. - 2008. - С. 38.

Рецензент: д.э.н., доцент Омурзаков С.А.